

Жолдошева А.О.

КЫРГЫЗ АЯЛДАРЫНЫН ГЕНДЕРДИК ТАРЫХЫНЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Жолдошева А.О.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГЕНДЕРНОЙ ИСТОРИИ КЫРГЫЗСКИХ ЖЕНЩИН

A.O. Zholdosheva

SOME PROBLEMS OF GENDER HISTORY WOMEN KYRGYZ

УДК: 342/347.28.5(575.2)

Макалада кыргыз аялдарынын гендердик тарыхынын айрым маселелери каралган.

The article discusses some of the problems that arise in the history of gender kyrgyzs women.

Кыргызстандагы окумуштуулардын, тарыхчылардын, социологдордун жана юристтердин илимий эмгектери салттуу жана азыркы кыргыз коомундагы аял-затынын маселелерин изилдөөлөргө болгон ынтызар-дыкты чагылдырып турат.

Кыргыз элинин салт-санаасын, маданиятын чагылдырган ар түрдүү булактарды талдоонун негизинде совет мезгилине чейинки, совет мезгилинин убагын-дагы жана азыркы доордогу аялзатынын социалдык жана укуктук абалынын, аялдын коомдогу, жамаат-тагы жана үй-бүлөдөгү ордунун көп кырдуулугу ачы-лууда. Орто Азияга келген чыгыш таануучулар, сая-катчылар, окумуштуулар кыргыз жана казак аялдары башка чыгыш аялдарынан айырмаланып, коомдун тепкичинде өзгөчө орду бар экендигин, эркектердин арасында өздөрүн бир аз эркин алып жүргөндүгүн жана өзгөчө сый-урматка ээ экендигин жазып калты-рышкан. «Манас» эпосу кыргыз айымдарынын үй-бүлөдөгү ордун, жана байыркы кыргыздардын тур-муш тиричилик, салт-санаасын, укуктук мамилелерин чагылдырат¹.

С.З. Зиманов көптөгөн чыгыш таануучулар тектеп түрк элдеринин тарыхын салыштырып изилдөөдө кыргыз аялдарынын эркиндигинин көп кырдуулугун, уландар менен кыздардын тең укукта баарлашуусун, кыздардын турмуш тиричиликте, коомдогу маселе-лерди чечүүдө активдүү катышат деп жазышканын белгилейт².

Турмуш тиричиликтин жана чарбанын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу кыргыз айымдары башка көчмөн калктардын аялдары сыяктуу эле күнкөр болушкан эмес. Күндордук көп учурда отурукташкан элдердин (өзбек, таджик, бухаралык еврейлер) арасында көп кездешкен.

Наливкиндер аттуу жубайлар Орто Азиядагы аялдардын абалын сүрөттөп, «дин жана салттуу укук үй-бүлөдө күйөөнү башчы деп тааныганына карабас-

тан, көп учурда күйөөсү аялынын таасиринде болот» деп жазып кетишкен³.

Салттуу казак коомундагы аял менен эркектин тең укуктуулугу боюнча А.С. Ибраева «О некоторых особенностях правовой культуры казахского народа» деген эмгегинде белгилеп, казактардын бирдей укугу «жубай» деген сөз менен бекитилет деп жазат. Бул сөз күйөөсү менен аялынын ортосундагы укуктар менен милдеттердин бирдей экендигин түшүндүрөт⁴.

Аял-Эненин кыргыз коомундагы өзгөчө орду байыркы түрк мифологиясында белгиленген. Бизге белгилүү болгондой, байыркы түрктөрдүн космогендик көз караштарында дуалисттик башталыш калыптанган. Жалгыз асман кудайы эркек (Теңир) жана аял (Умай) деген эки табиятта жашаган. Аял-Кудайдын керемет күчүнүн шаман ишенимдеринде чагылдырылып «Манас» эпосунда, В.В. Бартольддун, С.В. Ивановдун, С.М. Абрамзондун, С.Г. Кляштордун ж.б. лардын эмгектеринде сүрөттөлөт.

Чыгыш маданиятында ар дайым аял кудай Умай-Энеге сыйынышып, Умай-Эне үйдүн куту, балдардын жана өнөрдүн пири, адамдардын бакытынын ачыкчы, уруунун жана тукумдун уланышынын колдоочусу катары саналган.

Байыркы замандарда «Умай» деген сөз үй-бүлөдөгү үч жашка чейинки баланын жаны дегенди саналган. Көчмөндөр Умайды ушунчалык баркташкандыктан Ислам дини келгенден кийин деле Мухамед пай-гамбардын биринчи аялын урматташып, ал аркылуу Умай-Энеге сыйынышкан.

Ошол эле байыркы түрк ишенимдеринде башка ургаачы кудай Жер-Суу болгон. Ал мариархалдык кудай катары түшүм, мөмө берүүчү, бала алып келүүчү кудай катары саналган.

Жер менен кыргыз элинин түшүмгө болгон ой тилектери байланышкан. Бул ишенимдерин күбөсү ката-ры Жер-Суу менен байланышкан байыркы түрктөрдүн байыркы жазгы түрктөрдүн байыркы жазгы (жылдын башы-Нооруз) жана күзгү түшүм майрамын атасак болот.

³ Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, с. 158.

⁴ Ибраева А.С. О некоторых особенностях правовой культуры казахского народа // Правовая реформа в Казахстане. - 2003 №3. с.29.

¹ Мукамбаева Г.А. Манас и право. Бишкек. 2005 г. с. 269.

² Зиманов С.З. Предисловие//Древний мир права казахов т.7. Алматы. 2006 г., с.10.

Уландар менен кыздардын ортосундагы эркин баарлашуу бир катар үй-бүлөлүк, никелик той тамашалардын системасына кирген каада-салттык оюндарга катышууга шарт түзгөн.

Кийинки мисалды алсак «Манас» эпосунда казак аялдарынын тендигин чагылдырган улуттук оюн күрөштү алсак болот. Жаш хан Манас менен башка хандын кызы Сайкал экөөнүн кылыч менен сайышкан. Ал эми көрүп тургандар театр сахнасындагы оюнду тамаша кылгандай карап турушкан.

Элдин арасында абдан кеңири тараган оюн – «Кыз куумай» болгон. Тарыхчылардын ою боюнча байыркы сак урууларында кызга куда түшүүнүн негизги шарттарынын бири катары – күйөө бала колуктусун кууп жетүү салты болгон.

Жалпы элдик той-тамашада кыз менен жигит тат үстүндө талаага чыгышкан. Той ээсинин ишаараты менен кыз атын чаап жөнөгөн, ал эми жигит кызды кууп жетүү үчүн анын артынан түшкөн. Эгер жигит кызды кууп жетпей, бетинен өбө албай калса, анда аттын башын кайра тарткан. Эгерде кыз жигитти кууп жетсе, камчы менен башка чаба алган.

Көчмөндөрдүн өз ара мамилесинде жашы улуу адамдарга, үй-бүлөнүн башчысына сый урмат көрсөтүү маданияттын бийик үлгүсү катары эсептелген. Маселен, кыргыздарда аялзаты үчүн жашы улуу эркектин алдынан өтпөө эрежеси болгон. Аял алыс аралыкта турса дагы эркек кишини күтүп ага жол бошотуп берүүгө тийиш болгон. Ал эми турмушка жаңы чыккан келин үчүн дагы атайын этикет болгон, жаш келинге катуу үнүн чыгарып сүйлөөгө, каткырып күлүүгө, кайнатасынын бетине тике кароого, кайнатасынын жана күйөөсүнүн агаларынын атынан чакырууга тыюу салынган. Үй-бүлө мүчөлөрүнө келиндин артын салып туруусу абдан уят эсептелген. Аш келин тамак ашты жакшы жасоодон сырткары, колунун уздугу жана көркөм табитинин болушу шарт болгон.

Ошол эле учурда кыздардын ата-энесинин үйүндөгү орду менен күйөөсүнүн үйүндөгү орду айырмаланып турган. Так, Г.Р.Усеинова А. Букейхановдун «Бесправность киргизских молодых», «Туркестанские ведомости» газетасына жарыяланган макаласын талдап, аялзатына болгон өзгөчө көз карашты байкаган.

Илимий эмгекте салттуу кыргыз коомунда кыз үй-бүлөнүн тең укуктуу мүчөсү катары саналып, ага болгон сый урмат күчтүү болгон деп айтылат. Автор ага далил катары кыргыздардагы «кыз бала улагада эмес төрдө отуруш керек, кыз бала – мейман» деген жышаанын мисал кылат. Бирок турмушка чыккандан соң ага болгон мамиле абдан өзгөргөн. Демек аялдын социалдык абалынын өзгөрүшү ага болгон мамилени дагы өзгөрткөн. Ошентип А.Букейхановдун ою боюнча кыздын өз үйүндөгү өткөргөн жашоосу «бейкапар» жана «эркин» болгон⁵. Аялга анын кош

бойлуу мезгилинде абдан этият мамиле жасалган. Оор жумуштарды жасатпай, кош бойлуулук жана төрөт жеңил өтүшүнө шарт түзүшкөн. Кыргыздарда баланын төрөлүшү ар дайым той тамаша менен коштолгон. Эгер уул төрөлсө, кыргыздар «Алты уул төрөгөн аял-баатыр» же «Алты уул төрөгөн аял – мырзайым» деп аташкан.

Көчмөн цивилизациянын шарттарында бир гана жамааттын кызыкчылыгы эмес ар бир инсандын кызыкчылыгын эске алган өзгөчө бир каада-салттар жана жүрүм турум эрежелери болгон.

Алардын катарына аменгерлик, көп аял алуу, калың никеси, туугандардын ортосундагы мамилелерди жөнгө салган кээ бир эрежелер болгон. Салттуу кыргыз укугунун тарыхындагы эң маанилүү доорго Манас ханынын мезгили жана анын Каныкейге үйлөнүшү жана үйлөнүү үрп-адаты болгон. Үй-бүлө жана нике мыйзамында чоң орун берилген, б.а. жубайлардын укуктарын жана милдеттерин никени кошу жана ажыратуу эрежелерин, үй-бүлө мүчөлөрүнүн мүлктүк укугун жана арк кандай кылмыштарды жазалай турган Кылмыш мыйзамын жөнгө салган.

Ошол мезгилдин мыйзамына ылайык турмушка чыгууга он үч жаштан уруксат берилген жана тарыхый булактар кыздардын он эки жаштан дагы турмушка чыккан окуяларды дагы камтыйт.

Көчмөн кыргыз коомунда жети атасына чейин туугандар никеге турганга тыюу салынган. Салттуу укуктун мындай талабы тукумдун дени сак болушуна жана адеп ахлактык негиздерге таянган.

Экзогамиялык (тыюуну) табуну бузган күнөөлүлөр каардуу жазага кириптер болушкан, ал тургай өлүм жазасына тартылышкан жана жумшартылган шарттарга байланыштуу айылдан же уруудан куулган. Ошондуктан ар бир адам өзүнүн жети атасын жана генеалогиялык тамырын жакшы билүүгө тийиш эле. Бул эреже азыркы кыргыздардын дагы салтында бар, жети атасын билбөө маңкурттук, тарбиясыздык деп эсептелинет.

Байыркы түрктөрдүн мыйзамында никеге туруунун эки түрү болгон: бешик куда жана сөйкө салуу. Бешик кудалашуу деген үйлөнө турган эки жаштын ата энелери кыз менен жигит наристе кезинде эле сүйлөшүп, нике салтына тиешелүү бардык жөрөлгөлөрдү аткарышып, эки бала бойго жеткенде үйлөнүү үлпөтүн өткөрүүгө убадалашышкан.

Бешик кудалашуу жакын достордун, адамдардын куда болуу аркылуу жакындашкандыгын билдирчү. Сөйкө салуу (башын байлоо) салтында бойго жеткен жигиттин ата энеси боло турган колуктунун ата-энеси менен куда болуу үчүн сүйлөшүүлөрдү жүргүзүшкөн. Сөйкө салынган кызга калың төлөшчү. Кызга ата-энеси тарабынан даярдала турган сеп үчүн берилле турган калындын өлчөмү дагы мыйзам тарабынан бекитилген эле.

Белгилүү болгондой калындын өлчөмү кудалардын социалдык абалына жараша болучу. Бир короо койдон тарта бир нече баш бодо малга чейин жете турган.

⁵ Усеинова Г.Р. Проблемы семейно-брачных отношений в казахском обществе в трудах казахских просветителей. //Экономика и право Казахстана. – 2007. №6. С. 34.

Үй-чарбасынын өзгөчөлөнгөн катал шарттары мыйзамдуу никенин татаалдашышына –левират и сорорат сыяктуу никенин түрлөрүнүн пайда болушуна алып келген. Левираттык нике боюнча жесир аял күйөөсүнүн бир тууганына же тууганына турмушка чыгуусу шарт эле. Сорораттык нике боюнча аялы өлгөн эркек аялынын синдисине үйлөнүүгө тийиш болгон. Амангердикдик институттун калыптанышы бул үй мүлкүнүн, чарбанын чачылып жок болуп кетпешине шарт түзгөн. Революцияга чейинки кыргыз коомунда амангердик салты катуу сакталган, бирок жесир аял күйөөсүнүн тууганына турмушка чыгуу милдети турганына карабастан, экинчи күйөөгө тийүү маселесин жана кимге турмушка чыгууну өз эрки менен чечкенге укугу бар болгон.

Мындай учурларда, профессор К.К. Нурбековдун белгилеши боюнча, жесир аял баласы жок болсо ошол үйдүн мураскери катары саналып, үй-оокатын өзү жүргүзүп жашап келген.

Кыргызстандын салтында көп аялдуулук мыйзамы жашап келген, аялдын саны чектелген эмес. Көп аял алуу эркектин социалдык абалы жана байлыгы менен байланыштуу болгон. Профессор К.К. Нурбековдун ою боюнча көп аялдуулук институту прогрессивдүү ролду ойногон, анткени көп аялдуулук медицинанын өнүкпөгөндүгүнөн, оорулар менен эпидемиянын көптүгүнөн азайып турган калктын санын тең салмакта (баланста) сактап турган⁶.

Жабыр тартка адам же анын туугандары жазана төлөөнү талап кылышкан. Ошондуктан адам өлгөн учурда дагы эки тараптын бирөө кун төлөп, маселе тынчтык жолу менен чечилген. Коомдун мындай мамилеси жана басы Манастын мезгилинен бери эле жашап келген⁷.

XVIII кылымдн экинчи жарымынан баштап кыргыздардын ислам дини өзгөчө кеңири тараган коңшу элдер менен тышкы саясаты чындалганына байланыштуу, шарияттын салттуу кыргыз укугуна болгон таасири да күчөгөн.

Кыргыздардын арасында ислам таралуу мезгилинде жаңы дин катары исламга чейинки ишенимдер, каада-салт, үрп-адаттар менен карым катнашта жашай баштаган.

Шариат менен үрп-адаттын өз ара карым катнашы көптөгөн окумуштуулардын изилдөөсүнүн предмети болгон.

Белгилүү профессор, мамлекеттин жана укуктук тарыхын изилдеген окумуштуу Л.Р. Сюкияйнен мындай деген жыйынтыкка келген: Ислам өзүнө үрп-адаттын көптөгөн социалдык жоболорун сиңирип алды. Ошондуктан көп учурда ислам менен үрп-адаттын так чек арасын табуу кыйын. Кыргыздардын каада-салттары жана үрп-адаттары менен исламдын өз ара карым катнашы аркылуу, Исламдагы Алла менен шаман кудайы Теңирге сыйынуунун

айкалышы жана мусулман мыйзамы (шарият) жана салттуу мыйзам-дардын (үрп-адат) айкалышы менен кыргыздардын арасына тараган Ислам дининин өзгөчөлүгүн тапсак болот⁸.

Чындыгыдай Ислам кыргыздардын салттуу укугунун гуманисттик институттарын алып салган эмес. Алардын ичине уруулук экзогамия, туугандар ортосундагы никенин тыюу салынышы сыяктуу каттуу принциптер кирет.

Көчмөн турмуштун өзгөчөлүгүнөн улам Ислам дини үстүртөн кабыл алынган. Бул кубулуш Ислам сырттан келген дин катары кечирээк таасир жана күч калтырган дагы фонаттык түрдө кабыл алынган эмес. Ошондуктан кыргыз аялдары башка Орто Азия элдеринин аялдарынын арасында башкача эркиндикке эгедер болгон, жүздөрүн жаап жүрүшкөн эмес, эркектердин коомуна аралаша алышкан, уландан менен кыздар ээн эркин сүйлөшө алышкан. Кыргыз жана казак коомунундагы гуманисттик башталгычтар жана бир катар баалуулуктар Курандын укук булактарында дагы өзүнүн аныктамасына ээ болуп, өзгөчө түшүнүктөрдү билдирип турган.

Адабияттар:

1. Зиманов С.З. Предисловие. Древний мир права казахов. т.7. Алматы. 2006 г., 10-б.
2. Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, 158-б.
3. Ибраева А.С. О некоторых особенностях правовой культуры казахского народа. Правовая реформа в Казахстане. -2003. №3. 29-б.
4. Нурбеков К.Н. История государства и права Киргизской ССР.
5. Мукамбаева Г.А. Манас и права. Бишкек. 2005 г. с.286.
6. Усерова А.Н. Влияние культуры ислама на казахского обычное права. Ислам: история и современность. //Алматы. 2001.с.106.
7. Усеинова Г.Р. Проблемы семейно-брачных отношений в казахском обществе в трудах казахских просветителей//Экономика и права Казахстана. -2007. №6. с.34.

Рецензент: д.филос.н., профессор Эдилова М.

⁶ Нурбеков К.Н. История государства и права Киргизской ССР.

⁷ Мукамбаева Г.А. Манас и права. Бишкек. 2005. с. 286.

⁸ Усерова А.Н. Влияние культуры ислама на казахское обычное право.//Ислам: история и современность./ Алматы.2001.с.106.